

Educació de l'afectivitat

Antonio Malo

Professor Ordinari d'Antropologia i Psicologia Filosòfiques
Pontificia Universitat de la Santa Creu, Roma

En parlar de l'educació de l'afectivitat, potser el primer prejudici que cal dissipar és el caràcter passiu de l'afectivitat. Certament, semblaria que l'afectivitat és bàsicament passivitat si només considerem els sentiments corporals (malestar, cansament, energia, etc.) o les passions tradicionals¹ (ira, por, desig, plaer). A més d'aquests fenòmens afectius, n'hi ha, però, d'altres més difícils d'interpretar com a passius, com ara sentiments degudament anomenats estètics, morals, ontics, espirituals i, encara més, els que fan referència al propi jo (autoestima) o a la relació amb l'altre (compassió, enveja, gelosia, amor).

Foto: Shutterstock/ Chekalin Nikolai.

A mesura que els afectes perden el vincle amb el cos, es tornen més actius fins a l'amor o l'odi, en els quals és difícil, per no dir impossible, separar-los del coneixement i de la voluntat personals.

Per tant, en lloc de passivitat, s'hauria de parlar de la relacionalitat de l'afecte, concretament de la relació espontània entre la subjectivitat i la realitat, cosa que implica una tendència intencionada i una intenció tendencial. L'afecte, per tant, comporta una direcció, un propòsit del subjecte

i expressa un vincle amb l'alteritat: alguna cosa o algú afecta el meu jo i vaig cap a ell, per la qual cosa no sempre és fàcil saber si l'afecte precedeix o segueix la trobada amb el subjecte. L'afecte apareix així com la trobada de la subjectivitat en una situació determinada (perillosa, favorable, perjudicial, útil, agradable) i, en això, es dona una analogia amb les emocions de l'animal.

Potser el que distingeix l'afectivitat humana és el seu caràcter purament històric i relacional. A diferència de la interacció “aquí i ara” que l'animal té amb el medi ambient, l'afectivitat humana forma part d'una història personal i social que uneix les persones entre elles: de pares a fills, d'educador a deixebles, d'home a dona, d'amic a amic. L'experiència afectiva, per tant, transcendeix la pròpia subjectivitat, obrint-la a la relació tant en els seus aspectes de vincle amb la realitat (*re-ligo*), com de referència a la realitat (*re-fero*) i acollint el sentit de la realitat en què som (*re-cipio*)². Parlar de la relacionalitat de la vida afectiva significa, doncs, deixar enrere una visió passiva, individualista i subjectivista, per situar-se en una perspectiva que no es pot esgotar en el moment d'una interacció d'intercanvis immediats amb la realitat –com passa quan es jutja l'afecte a partir de la gratificació immediata o de la utilitat que se'n deriva– però que requereix, en canvi, la història de les relacions de l'individu amb la cultura que les interpreta.

Natura i cultura en l'afectivitat

En la seva obra, *De Anima*, Aristòtil indica l'aspecte natural i cultural de les nostres passions, ja que la matèria de la passió –els canvis fisiològics– es pot distingir de la forma: el judici que conté la passió³. Això no vol dir, però, que siguin dos elements oposats, sinó dos aspectes inseparables de la mateixa realitat. Per tant, per exemple, la passió de la ira es pot definir com un flux de sang cap al cor o com “el desig impulsiu i dolorós de venjança d'un aparent insult respecte a nosaltres mateixos o el que és nostre, quan aquest insult no és merescut.”⁴

Una recerca recent ha demostrat que l'aspecte fisiològic l'experimenten totes les persones, independentment de la seva raça i cultura. Set-centes persones de Suècia, Finlàndia i Taiwan van participar en aquesta investigació. Sempre que s'introduïa una passió en ells, havien de pintar una fotografia del cos humà indicant aquelles parts del cos que sentien “encendre” o “apagar-se” en resposta a l'emoció suscitada.⁵ El resultat de la investigació indica com diferents emocions han estat associades contínuament per totes les persones amb determinats mapes corporals. Per tant, podem dir que les nostres emocions ens parlen a través del cos, cadascuna de les quals dona lloc a una sensació diferent: sentir un gran flux de sang al pit, al cap i als braços és sentir ira.

ENTEDRE BÉ QUÈ SÓN LES VIRTUTS

Tanmateix, la proposta interpretativa d'aquests investigadors segons la qual la percepció dels canvis corporals explicaria per què sentim aquestes emocions no es pot compartir. Si això fos cert, les emocions no serien més que la consciència d'aquests canvis. La tesi aristotèlica explica les passions més adequadament, ja que, a més dels canvis fisiològics, hi ha una mena de judici espontani. De fet, la ira també sent la realitat com a injusta. L'emoció requereix, doncs, una interpretació d'alguna cosa com a injusta, que no és el mateix que sentir el flux de sang cap al pit, cap i braços.

D'on prové la interpretació de les emocions? Inicialment deriva de la raó d'altres, ja que el nounat només té la raó en potència. I és precisament en la interpretació de les nostres passions on descobrim la relació entre afectivitat i llibertat i, en conseqüència, la possibilitat d'educar-la. De fet, la interpretació de l'afectivitat requereix la llibertat de la persona tant per actuar conscientment (en el cas de la ira, per venjar-se o no) com per copsar l'objecte d'afecte (jutjar la situació injusta) i per limitar el desig, que en si mateix és infinit (tal com s'observa en el desig de venjança del mal que mai no està satisfet amb el mal infligit a l'enemic). Per tant, les emocions i la seva expressió són alhora naturals i culturals, ja que la interpretació i l'acte al qual s'adrecen estan configurades per la cultura.

L'emoció, per tant, sorgeix en la consciència a través de la interpretació que fa la raó dels altres. En el curs de l'evolució humana, la interpretació condueix a diverses nominacions (por, ira, compassió, amistat), i a l'avaluació, acceptació o rebuig de les emocions, segons les cultures o els períodes històrics. Així, a l'Extrem Orient, les noves generacions són educades per amagar els seus sentiments, mentre que a Occident, especialment als països de l'àrea mediterrània, apareixen gairebé sense inhibicions.

El caràcter cultural és encara més evident en els sentiments que no només tenen un significat subjectiu, sinó també biogràfic. De fet, les emocions relacionades amb els nostres projectes o fins i tot amb el sentit de la nostra existència, ens indiquen on ens trobem en la realització d'allò que ens hem plantejat o els obstacles que hem d'afrontar. Per exemple, la tristesa davant d'un fracàs indica un objectiu perdut, mentre que l'alegria indica la consecució d'un objectiu. Així doncs, la persona jutja la situació en relació al que vol i no simplement en relació a determinades tendències, l'afecte necessita més interpretació per esbrinar la causa, o més aviat les causes.

Educació de l'afectivitat: de "llibertat de" a "llibertat per"

A més de la interpretació que fa la raó d'altres persones, l'educació de l'afectivitat requereix l'elecció per la voluntat del subjecte. De fet, només

quan acceptem o rebutgem lliurement el judici que conté, l'afectivitat esdevé personal.

Quina és la condició per acceptar o rebutjar afectes? Crec que és el motiu d'actuar contingut en ells. De fet, tret dels casos patològics, l'afectivitat afecta la voluntat no com a causa (i encara menys com a causa eficient), sinó en forma de motivació per voler o no voler (una d'aquestes motivacions és, certament, el plaer). Així, segons Ricoeur, s'estableix una relació circular entre l'involuntari –el cos, les inclinacions, els gustos– i el voluntari, el projecte personal de la vida⁶.

Les motivacions derivades de les emocions, encara que es puguin considerar raons de voler o actuar, és a dir, explicacions de les nostres avaluacions i de les nostres accions, per si mateixes no corresponen a un judici racional, que tingui en compte no només el dinamisme i el funcionament de la persona sinó també del seu ésser personal i del seu projecte existencial, és a dir, de la seva voluntat de ser d'una manera específica. La connexió de l'emoció amb la persona mitjançant l'avaluació racional pressuposa en primer lloc que l'emoció sigui interioritzada i integrada: deixa de ser un simple esdeveniment, per convertir-se en un esdeveniment amb un significat personal (destinatari). Sense això, l'emoció seria un moment pur, un moment sense sentit; similar a la successió contínua d'imatges desconnectades i existencialment indiferents com les dels comercials que ens empenyen a adquirir molts nous productes. La persona no seria capaç de fer preguntes com: "què em passa?", "Per què em passa això?", "Quin sentit té?", Que manifesten la interiorització de l'emoció, és a dir, la relació íntima que succeeix en la persona⁷.

Encara que sigui espontània, l'afectivitat humana es pot educar mitjançant un judici racional i l'acceptació d'aquest judici que concerneix la situació real i, no simplement subjectiva, en què es troba la persona.

Així, doncs, l'afectivitat pot influir com a raó, i no pas d'una manera necessària, encara que tingui una base cerebral determinada, amb la capacitat de trencar la connexió immediata entre l'afecte i l'acció⁸. Crec que aquí hi ha una dimensió emocional més de la llibertat. De fet, encara que sigui espontània, l'afectivitat humana es pot educar mitjançant un judici racional i l'acceptació d'aquest judici que concerneix la situació real i, no simplement subjectiva, en què es troba la persona. Per descomptat, el judici inicialment racional i la seva acceptació són extrínsecs, és a dir, imposats per pares i educadors. Una vegada, però, arribat a l'ús de la raó, el nen o nena és capaç de fer el judici sol, d'acceptar-lo o rebutjar-lo i d'actuar en conseqüència. D'aquí la importància d'educar els nens des d'un punt de vista emocional i relacional i no només cognitiu, de manera que siguin

ENTEDRE BÉ QUÈ SÓN LES VIRTUTS

capaços d'utilitzar les emocions com a raons per actuar, sense ser empatxats per elles.

Un aspecte important de l'educació afectiva consisteix a comprendre quina és la situació real de la persona i quina ha de ser la seva ressonància emocional; per exemple, si la situació és trista, com ara per la mort d'un ésser estimat, s'hauria d'entristir. Quan no es pot percebre la situació real, hi ha el risc d'hipertrofiar-se d'afecte a costa de la realitat i els valors que hi ha. L'afecte s'aparta així de l'*ethos* i també de qualsevol perspectiva del significat, ja que queda reduït a "allò que sents" o sents. Per exemple, enamorar-se, fins i tot si us permet comprendre una sèrie de valors positius d'una altra persona, ha d'estar relacionat amb la vostra pròpia situació i la de l'altra, per tant no es pot separar dels compromisos familiars, matrimonials, etc.

La veritat dels afectes

L'educació de l'afectivitat ens parla, doncs, de la necessitat de no separar l'afecte de la llibertat i el sentit personal de les accions, al qual s'obre com a raó. És per això que la profunda veritat dels afectes no rau en ells, sinó en el reconeixement del seu valor existencial, ètic i relacional.

Per valor existencial em refereixo a l'anomenada maduresa afectiva, que forma part d'una maduresa encara més àmplia, la personal. Consisteix a desenvolupar la capacitat de ressonar afectivament segons la situació en què es troba la persona. El creixement intel·lectual i cultural, és a dir, una personalitat evolucionada cognitivament, no és prou, també cal superar l'etapa infantil d'una afectivitat primordial i descontrolada, sovint una font de patiment, per poder tenir bones relacions amb el món i, sobretot, amb els altres.

Un altre valor és l'ètica, que des de la infància hauria de ser inseparable del desenvolupament emocional, ja que només mitjançant l'actuació es pot aconseguir la integració de l'afectivitat en la persona. El consentiment o la denegació de les raons d'actuació presentades per les afectacions és l'inici d'aquesta integració, que té com a finalitat la realització d'actes bons,

Un altre valor és l'ètica, que des de la infància hauria de ser inseparable del desenvolupament emocional, ja que només mitjançant l'actuació es pot aconseguir la integració de l'afectivitat en la persona.

adequats a la veritat de la persona i per tant també capaços de fer-los viure l'alegria. D'aquesta manera, l'afectivitat espontània i subjectiva al principi esdevé gradualment cada vegada més personal.

Mitjançant l'acte bo, l'afectivitat es transforma en virtut, una disposició estable per ressonar afectivament amb el bé personal. Potser la característica més essencial d'aquesta

Foto: Shutterstock/ Eric Isselee.

afectivitat virtuosa és la maduresa personal. No es tracta d'equilibri psíquic o *euthymia*, sinó d'un pic entre dos extrems. Es tracta d'actuar seguint les passions "quan sigui el moment, per raons convenients, de cara a les persones adequades, amb la finalitat i la forma que cal"²⁹.

El tercer valor de l'afectivitat és la relació. L'afectivitat també és necessària per construir bones relacions. De fet, la inclinació cap a l'altre, la percepció de l'altre i la seva avaluació tenen un component afectiu important, de manera que si és adequat comporta una bona interiorització interpretativa i evaluativa dels gestos i accions de l'altre. La forma habitual i, en conseqüència, es posen o milloren els fonaments per a una bona relació, reforçant-ne els aspectes positius i eliminant els negatius. Això és especialment important per evitar que les primeres impressions que tenim d'altres o la tendència a classificar les persones impedeixin comprendre-les i acceptar-les tal com són.

La dimensió oblativa de l'afectivitat: l'educació de l'amor

En aquest sentit, com a relació original i originària, la família és el lloc per excel·lència per aprendre el valor relacional de l'afectivitat i el seu ús per construir relacions adequades. En la família, la persona aprèn a donar i rebre amor, a reconèixer el regal de l'altre sense intercanviar-lo per un dret ni a utilitzar-lo com a eina al servei del propi plaer o de la pròpia utilitat. En

ENTEDRE BÉ QUÈ SÓN LES VIRTUTS

definitiva, en la família es descobreix com personalitzar la pròpia afectivitat, ja que alegrar-se del bé dels altres, odiar el mal, indignar-se per les injustícies, penedir-se de la injustícia comesa, demanar perdó i perdonar sempre admet una manera personal de fer-ho.

La unió entre afectivitat i relació no s'acaba, però, en les primeres relacions de l'infant amb els pares i els germans, ja que també és l'àmbit en què s'aprèn a estimar els altres. Segons la meua opinió, aquí hi ha la tercera dimensió afectiva de la llibertat, que es podria anomenar educació de l'amor, quan un aprèn que acceptar el do de l'altre equival a donar-se a si mateix i viceversa.

Abans d'afrontar aquest darrer punt, voldria aprofundir breument en la relació inseparable entre afectivitat i vincles, ja que si, tal com hem examinat, l'afectivitat *madura* és la base de *bons vincles*, també s'ha de dir que els bons vincles són necessaris per a l'educació per estimar, el seu desenvolupament i la seva *maduresa*. Per tant, hi ha un cercle virtuós entre la maduresa afectiva, els bons vincles, la virtut i l'amor. De fet, l'afectivitat, l'ètica i l'enllaç actuen entrelaçant-se, recolzant-se mútuament i reforçant-se en l'auto-donació, tant en relacions horitzontal-simètriques (matrimonials, fraternes, amistoses) com en relacions vertical-asimètriques (parentals, transgeneracionals i socials) en l'etapa de la vida on hom es trobi¹⁰. Per tant,

L'afectivitat madura és la base de bons vincles, també s'ha de dir que els bons vincles són necessaris per a l'educació per estimar, el seu desenvolupament i la seva maduresa.

en cadascuna d'aquestes relacions, cal tenir en compte aspectes afectius, ètics i de vinculació per garantir que els processos degeneratius als quals estiguin sotmeses les relacions, com l'enveja, la gelosia, la indiferència i l'odi, no prevalguin sobre els generatius, com ara bondat, preocupació, misericòrdia, perdó, amor. D'aquesta manera s'observa que la dimensió emocional de la llibertat que es troba en la relació és la seva *alegre generació*, és a dir, aquest terme en un sentit ampli, és a dir, com a origen de bones relacions, que permeten el creixement de les persones en identitat, és a dir, ser més ells mateixos¹¹. Les relacions entre germans, entre els cònjuges i entre els amics constitueixen una oportunitat preciosa per al creixement de la identitat de les persones en allò que tenen en comú (la mateixa filiació, la mateixa humanitat amb una condició sexual determinada o la capacitat de compartir amb l'altre les activitats, pensaments i emocions). Això també és possible per l'alternança de la dependència i l'autonomia, partint d'una igualtat bàsica, que en cònjuges i amics és completa i que en la fraternitat ens prepara per a l'entrada a la societat, ja que s'aprèn a tractar amb els companys propis.

Quan es pensa en relacions de fraternitat, paternal, filial, cònjuge i amiat, hom oscil·la entre aspectes ètics i afectius positius, com la intimitat,

la solidaritat, la cura, la confiança, la fidelitat i la lleialtat i aspectes negatius com la imitació esclava, la rivalitat, la gelosia, la dominació, dependència emocional, conflicte. Aquesta ambivalència és el mirall del caràcter ambivalent de cada relació: en la relació fraternal, paterna / materna, filial i esponsal com en l'amic, de fet, aquesta ambivalència hi és constantment present. Per tant, com en totes les relacions, per tant, al costat dels processos generatius, els degeneratius sempre són a l'aguait, al costat de l'amor hi ha odi i indiferència.

Potser un dels majors riscos per desenvolupar l'estructura de la llibertat és la *dependència afectiva*¹². En una família, una història d'amor o una amistat, quan la relació emocional es converteix en un vincle que pren la llibertat o, encara pitjor, una obsessió en la qual aquest equilibri necessari és propi de cada relació entre “donar” i la “recepció”, la relació es pot convertir en una autèntica dependència emocional. Sempre és un vincle disfuncional i problemàtic, que comporta la degeneració de la identitat personal, que es manifesta sobretot en els sentiments de prostració i autoavaluació fins a la pèrdua total del valor de la seva vida. Normalment la persona amb dependència emocional va tenir una infància difícil: quan era un nen va rebre missatges constants dels seus pares per no ser dignes d'amor ni d'atenció. Sovint havia de créixer massa ràpidament o havia de tenir cura dels seus éssers estimats, aprenent així que l'única manera d'aconseguir l'amor és sacrificar-se per l'altre.

Per contra, la dependència emocional ens ajuda a comprendre millor els efectes positius de la donació: la felicitat, l'avaluació positiva d'un mateix i dels altres, confiar en ells i en el futur de la relació són algunes de les seves característiques. La condició per crear relacions oblatives és, un cop més, el reconeixement del valor emocional i ètic dels vincles que s'han establert. Aquest reconeixement es manifesta en una sèrie d'actituds de les persones que es troben en relació: donar confiança a l'altre acceptant que pot provar els vincles, cosa que equival a acceptar la llibertat de l'altre; implicar-se en la cura i la promoció del vincle més enllà del plaer, afecte o utilitat que es pot obtenir, que equival a estimar aquesta relació amb l'altre com a bé, és a dir, com a bé relacional; trobar l'equilibri entre donar i rebre, entre estimar i ser estimat, cosa que significa adonar-se de la situació de l'altre, els seus temps de maduresa, les seves dificultats, crisis, períodes de creixement ... Segons la meua opinió, són algunes de les actituds relacionals que afavoreixen la maduresa emocional i, en conseqüència, els vincles generatius.

La dependència emocional ens ajuda a comprendre millor els efectes positius de la donació: la felicitat, l'avaluació positiva d'un mateix i dels altres, confiar en ells i en el futur de la relació són algunes de les seves característiques.

Conclusions

Cal educar l'afectivitat i, per dir-ho així, “perfeccionar-la” per un treball educatiu i ètic, no menys llarg i exigent que el necessari per a la formació de coneixements i habilitats tècniques o científiques. Aquesta tasca correspon inicialment a la racionalitat dels altres, especialment la dels pares, que han d'interpretar, avaluar i confirmar o corregir l'ajust entre l'afecte i la situació real en què es troba la persona.

La interpretació i l'educació de l'afectivitat, en particular del desig, constitueix, doncs, el primer espai de llibertat personal, és a dir, una llibertat fonamentalment negativa o alliberada, necessària per establir una relació adequada amb el món i amb d'altres, que saben dilatar el desig i conduir-lo a una relació madura. Més endavant, a través dels motius per actuar, la persona pot integrar l'afectivitat d'una manera conscient i voluntària. D'aquesta manera, la interpretació i l'acceptació o rebuig que és extrínsec en l'infant, en la persona amb l'ús de la raó i la capacitat de desitjar, es converteix en intern i responsable, per al qual és l'origen de la virtut i la maduresa emocional. Aquesta seria, doncs, la segona dimensió de la llibertat, per sobre de tot positiva o alliberada.

En qualsevol cas, la màxima manifestació de la llibertat en l'àmbit afectiu i de l'afectivitat en l'esfera de la llibertat es troba en les relacions interpersonals en què es dona un lligam entre autonomia, dependència i donació; d'elecció i pertinença; de donar i rebre amor. La llibertat positiva de donar i rebre als altres desafia el despropòsit al qual es redueixen en moltes ocasions les relacions interpersonals i demostra com és possible educar en l'amor.

¹ Aquestes passions estan relacionades amb allò que tècnicament s'anomena interoecepció i la propiocepció. La interoecepció és refereix a la representació de l'estat dels òrgans del nostre cos. Cada òrgan se sent a si mateix i aquesta percepció se'ns mostra com sensacions particulars. Per exemple, sentir set. La propiocepció o propiorecepció és el sentit que indica a l'organisme la posició de les diverses parts del propi cos. La propiorecepció regula la direcció i rang de moviment, permet reaccions i respostes automàtiques, intervé en el desenvolupament de l'esquema corporal i en la relació d'aquest amb l'espai, sustentant l'acció motriu planificada. La interoecepció i la propiocepció són fenòmens afectius que constitueixen el que Damasio anomena el sentiment subjacent, que “és la nostra imaginació del paisatge corporal quan no està agitat per les emocions, i no és el concepte d'“estat d'ànim” el que pugui definir-lo amb precisió, encara que hi està connectat” (Antonio Damasio, *Error de Descartes: Emotion, Reason and the Human Brain* (1994). Citat per la traducció italiana *L'errore di Cartesio. Emozione, ragione e cervello umano* (Milà: Adelphi, 2009), 216-217.

² Vid. Pierpaolo Donati, *Teoria sociologica della relazione* (Milano: Fanco Angelli, 1991). Aquí *refero* no està pensat en un sentit simbòlic, sinó intencional. A més de *religo* i *refero*, afegeixo la categoria *recipio*, per parlar del sentit personal que té l'afectivitat.

³ Cfr. Aristòtil, *De anima*, 414a 13-28.

⁴ Aristòtil, *Retòrica*, 1378a 30-32.

⁵ Lauri Nummenmaa and Enrico Glerean and Riitta Hari and Jari K. Hietanen, Bodily maps of emotions. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 111 (2014), 646-51.

⁶ Paul Ricoeur, *Philosophie de la Volonté. Le Volontaire et l'Involontaire* (1949); tr. it. *Filosofia della volontà I. Il volontario e l'involontario* (Genova: Marietti 1990), 87.

⁷ La relació entre consciència i persona no es produeix en lloc del fenomen de l'emocionalització de la consciència (Karol Wojtyła, *Persona e atto*, in *Metafisica della persona. Tutte le opere filosofiche e saggi integrativi*, a cura di G. Reale, T. Styczen (Milano: Bompiani 2003), 896).

⁸ De fet, atès que l'estímul passa del tàlem a l'escorça cerebral, on es processa, l'avaluació espontània del perill no condueix a l'acció immediata i, per tant, permet adonar-se del caràcter real o imaginari del perill, cosa que no succeeix quan l'estímul va directament del tàlem a l'amígdala sense passar per l'escorça com en el cas d'un perill inesperat (trobada amb un animal perillós, incendi, terratrèmol, etc.) (vegeu Joseph Ledoux, "Emozioni, memoria e cervello", *Le Scienze*, 53 (1994), 32-40).

⁹ "Per tant, anomeno la posició mitjana d'una cosa aquella que equidistant de cadascun dels extrems, i és una i idèntica en totes les coses; i anomeno la posició mitjana respecte a nosaltres allò que és ni per excés ni defecte. [...] es tracta d'actuar amb aquestes passions quan sigui el moment, per raons convenients, de cara a les persones adequades, amb la finalitat i la forma que s'ha de fer, aquest és el mitjà i, per tant, l'excel·lent, propi de la virtut"(Aristòtil, *Ètica Nicomachea*, II, 6, 1106 a 30; 1106 b 5).

¹⁰ Per a una anàlisi de les diferents relacions amb les seves diferents etapes, es pot veure el meu assaig *Yo y los otros. De la identidad a la relación* (Madrid: Rialp 2016), especialment el quart capítol.

¹¹ Vaig abordar el tema de la generació de les relacions a l'article "Family or Families? Towards a Better Understanding of Humanization and Generativity", *Sedes Sapientiae. Marianisches Jahrbuch*, núm. 18/01 (2014), 91-106.

¹² Sobre el concepte de dependència afectiva, vegeu Cesare Guerreschi, *La dipendenza affettiva. Ma si può morire anche d'amore?* (Milà: Franco Angeli 2011), 44-46.